

szemle

A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességei”*

Egy készülő Kossuth-monográfia előtanulmányaként, egyszersmind az 1790–1849 közti időszak előzetes összegzéseként, sőt szintéziseként jelent meg Miskolcзы Ambrus legújabb műve. Azt, hogy „legújabb”, csak tartózkodva írom le, mert a termékeny szerző jóvoltából már olvashattam kötetének még nem publikált, de a szakmai kör számára már előadott folytatását is.

Annyit mindjárt előljáróban: a könyv *szívet melengetően jó*. Az ézelmes jelzőt azért alkalmazom, mert mind a felvilágosodás, mind a reformkor hazai teljesítményét szellemi és erkölcsi kincsünknek tartom, s Miskolcзы produkciója úgy elemzi és értelmezi e fél évszázadot, hogy az erővonalak Kossuth Lajos egyszerre valóságos és szimbolikussá lett alakjának értékelésében futnak össze. Beépítve ugyanakkor az eddigi szakirodalomból mindazt, ami számára beépíthető – idézeteivel érvelve s érveikhez nemegyszer kevésbé ismert (vagy éppen ismeretlen) kézirat forrásokat is megidézve.

Miskolcзы Ambrusnál a modern magyar kultúra „lineája” – nagyon helyesen – a nyilvánosság létrejötté felé mutat. Ezt szolgálja e korszakban a főnemesség és a köznemesség tevékenysége (néha akarata ellenére is). Mindannyian az evilági megváltás egyetlen hatékony eszközét találják meg a nyilvánosságban, lett légyen az a rendi diéta, a megyegyűlés, majd

* MISKOLCZY Ambrus: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességei”-ről 1790–1849*. Napvilág Kiadó. Budapest, 2006. 151 p.

a sajtó, illetve a kaszinó. Teljesen igaz, hogy a nyilvánosság tette lehetővé a naturizmus és nacionalizmus, romantika és liberalizmus szintézisét, a 19. századi demokratikus kultúra nagy erejét, másrészt a felvilágosodás és a romantika, a liberalizmus és a demokratizmus egyenlőségre törekvését. Mindehhez azonban hozzátenném a *népiesség* ideológiáját és hazai mozgalmát is, hiszen az az irodalom szféráján túlnövő, egyre demokratikusabb áramlata volt a polgári nemzetté válásnak. Az irodalmi népiesség nemcsak népdalgyűjtést jelentett, s nem is csupán magyar mitológia „megteremtését”, hanem az egykorú magyar társadalom átfogását, egyesülésének (egységének) tényezőjét is. A gyűjtők és „nótafák” között az arisztokrácia képviselői mellett sok köznemest is találunk, még inkább a nemesi és honorácior értelmiség jeles (és jeltelen) tagjait – az érdekegyesítés eszmekörének előmozdítóit. Gyűjtés, majd alkotói népdalírás: a kultúra leszálló és felszálló ága katalizálta egymást, a nemzeti demokratikus kultúra alaprétegét teremtve meg. S népdalokat a városokban is írtak és gyűjtöttek – a „magyar ugar” Pest-Budát termékenyítette meg, az irodalmi központtá váló főváros produktumai pedig vidéken is terjedtek, például Kiskőrösön, Nagyszalontán, Vanyolán vagy éppenséggel a nagy hírű sárospataki kollégiumban. A népiességet botorság lenne valaminő paraszti rekvizitummá lefokozni – *összmagyar* kulturális áramlat volt, magyarnak tekintve azt, aki magyar akart lenni. Ugyanakkor európai törekvés is, elég a német *Des Knaben Wunderhornra*, a szerb Lukijan Mušicki, illetve Karadžić Vuk gyűjteményeire vagy – mutatis mutandis – Béranger chanson-jaira utalnunk. A modern magyar demokratikus kultúrának útjelzői, majd jelzőfényei voltak a *Szülőföldem szép határa*, a *Gábor diák*, a *János vitéz* és a *Toldi* is – nem szabad róluk sem megfedkezünk.

Sietek hozzátenni: ettől eltekintve Miskolcnyúlás népművelésének épp az a *nagy pozitívuma*, hogy számon tartja és koncepciójába szervesen beépíti az „író, írás, irodalom” hármasságának eredményeit is. A „folytonosság versus megszakítottság” vitájában éppen az irodalom szolgált számára fő érvel: Kazinczy nyelv-, ízlés-, stílus- és esztétikumújítása, amely a felvilágosodást és a neoklasszicizmust hajlítja át nálunk mármár a romantikába és a liberalizmusba. Miskolcnyúlásnak messzemenően igaza van akkor, amikor két nyugati magyar történész, Csáky Mór és Kecskeméti Károly, s két hazai tudós, H. Balázs Éva és Hajdu Lajos nyomán a *folytonosság* mellett érvel. Ebből következően egyetértek vele abban is, hogy – mint abszurditást – elveti Kazinczy rendi (feudális) nacionalistává bélyegzését, valamint elutasítja a „rendi nacionalizmus”-terminus használatát. Az viszont számomra nem világos, hogy mit ajánl a fogalom helyett? Az ellenfelvilágosodást? A konzervativizmust? A reak-

cióst? A tradicionális rendi gondolkodást? Ezek megközelítik, de nem fedik (legalábbis nem egészen) a korabeli retrográd ideológia lényegét.

Miskolczy Kazinczyját is érte egykoron bíráló, de nem mint feudális nacionalistát, hanem mint nyelvújító-ízlésteremtő forradalmárt. Kölcsey volt a széphalmi vezér szellemileg legfejlettebb bírálója és közvetve egyik előidézője az *Orthologus* remeklésének, amellyel az öregedő mester elfogadta a liberális reformevolucionizmus elveit. Szemere Pál, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Bajza, Toldy, Erdélyi, Henszlmann stb. irodalmi kritikái nélkül pedig a társadalmi megújulás kritikaisága sem születetett volna meg oly dinamikus erővel, miközben közülük a legtöbben a politika harcaiban is fontos részt vállaltak. Széchenyi zseniális életműve nem jöhetett volna létre apjának és Kazinczynak (s még jó néhány elődjének) példája, munkája nélkül. És Wesselényi, Kossuth, Deák, a kor „óramutatói” nélkül.

Mindez a fejlődésrajz – remélhetőleg – összhangban van Wilhelm von Humboldt Miskolczy által is idézett, fontos gondolatával: „Régi és bölcs maxima, hogy az új állami szabályokat és rendelkezéseket a már meglévőkkel kell összekapcsolni, hogy mint otthoniak és hazaiak, gyökereket ereszhessenek a földbe.” E szentencia nemcsak a reform és haladás liberális eszméjét, de magyarság és európaiság (egyetemesség) kapcsolatának elvét is kifejezi. Ezeket az összefüggéseket – mind a francia, minthaadó, mind az egykori nemzetiségek viszonylatában – Miskolczy pompásan bemutatja, érvényesíti. A problémakörök feldolgozásában ugyanakkor bőszéggel kamatoztatni lehet (és kell) a vitatott ellenoldal, a „megszakítotttság” ideája vezető képviselőjének, Kosáry Domokosnak más irányú eredményeit. Ma már aligha lehet kétségbe vonni a nagy francia forradalom liberális francia összefoglalóinak hatását a magyar kortársakra, Mignet és Thiers műveitől kezdve Tocqueville-ig és Lamartine-ig. Olvasó és gondolkodó nép volt a magyar – írjuk ezt abban a reményben, hogy továbbra is az marad.

Miskolczy nemegyszer ír a haladás „mítoszáról”. Valóban – mint minden eszmei szükségszerűséget –, a haladást is lehetett abszolutizálni, mitizálni. A reformkorban volt ennek a gondolatnak szinte öntörvényű, szimbolikussá emelkedő pressziója és szuggesztíója (mint ahogyan a maradiságnak is). De azért a haladás ereje összefüggött az akkori társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális erőtérrel, abból fakadt, azt kísérte meg előrelendíteni. S az utóbbit mozgósította az evolúció elháríthatatlanságáról kialakított felismerés is. Olyannyira, hogy a kötetcímben megjelölt „eredeti jellegzetességek” lényegéhez (e korszakban) a haladás elve, olykori esetleges mitizálása is hozzátartozott. Összefüggésben azzal, hogy

a modern demokratikus kultúrában a nemzeti folyamatok az addiginál is mélyebben és sürgetőbben kapcsolódnak be az egyetemes folyamatokba. Itt egy apróbb korrekciós megjegyzést tennék. 1830-tól nemcsak 1848-ig, de 1849-ig íveltek a fejlemények: az udvar erőpolitikájáig, a trónváltásig, az olmtüzi alkotmányig, a cár segítségül hívásáig egyfelől, a detronizációig, a köztársaság kikiáltásáig, Európa részvértlenségéig másfelől. Mindezt Miskolczy is tudván tudja, csupán a félreértések elkerülése végett említem, mert kevésbé érvényesíti. Sőt, ezzel kapcsolatosan könyvének más helyén egy máig érvényes kutatási axiómát is kimond, amelyet nem szabad szem elől téveszteni. Íme: „Régióink története globalizált történelem, az európai történelem nagy erőinek vagyunk a játékos csatatere. Az ideológiai és hatalmi igazodás azonban gyakran elfedi a valóságunkban rejlő pozitív késztetéseket.” Miskolczy most is sokat tesz, hogy minél világosabban lássuk: nemcsak Simion Bărnutiu volt, Axente Sever, Papiu-Ilarian, hanem Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, a messze világló *Projet de pacification* és az 1849. július 28-i nemzetgyűlési határozat is. A kimondott szó mérgezhet, de ugyanígy utat is mutathat.

Igaz: Bălcescu ideáiban is sok volt a nemzeti martirológia, a romantikussá „emelt” múltidézés, s ő sem volt mindig mentes Nagy-Románia álmától, Dáko-Románia helyreállításának talmi ábrándjától. De ahogy Kossuth, Szemere, Teleki László, Klapka és mások lazítani próbáltak nálunk a Szent István-i birodalom zsákutcás teóriáján, úgy egy adott történelmi percben Bălcescu sem csupán „a románok örök azilumának” látta Erdélyt. Nem minősítette eredménynek a magyar nemesek legyilkolását. Miskolczy igen meggyőzően idézi Mihály vajdáról írott munkáját: „...egy nemzetiséget – legyen az bármilyen kicsiny – tiszteletben kell tartani, mert szent joga adatott élni azon a földön, amelyet lakik; e természeti jog fölötté áll bármely történelmi jognak, minthogy a föld az emberé és nem fordítva [...] szövetségi államot hozva létre ki kell kiáltani a közszabadságot, vagyis az egyenlőséget az egyének és a nemzetiségek számára, és ezáltal keresni az egyetértést.” E biblikus, felvilágosult-liberális-romantikus szentenciák óta tényleg sok rossz is történt, a 20. századból csak a trianoni békediktátumot, a Vaszárdát, a bécsi döntéseket, Antonescu éráját, Ceaușescu terrorját, a Vatrát említenénk. Mindazonáltal – s ez Miskolczy összegzésének szintúgy kiemelkedő tanulsága – a történelmi megbékélés után, kazinczyasan szólva, a „jóknak” is van szellemi örökségük.

Részleteken persze lehet (és kell) vitázni. A szakemberek eredeztetetik a modern demokratikus kultúrát a 11. századtól Tocqueville nyomán, a késő középkortól Mannheim Károlyt követve. Hivatkozni lehet Hajnal Istvánra, Bibó Istvánra, Szűcs Jenőre és még ki mindenki másra

is. Magam azonban az igazsághoz legközelebbinek Fukuyama vélelmét tartom: Nyugaton a kereszténység először alakította ki az emberi méltóság egyetemességének elvét, ezt a felvilágosodás az égből lehozta, és az egyetemes emberi egyenlőség világi elméletévé tette. (Csak ebben az egy kérdésben hivatkozom Fukuyama nézeteire, ezt is Miskolczy kérdésfeltevése nyomán.) Semmi kedvem vallási vitát kezdeményezni, az viszont bizonyosnak látszik előttem, hogy a hitbeli egyenlőség a kereszténység egyik nagyszerű attribútuma volt. A keresztényi hittételben: „valamennyien Isten gyermekei vagyunk”, benne rejlik a demokrácia megszületése is. S ne feledjük: a szerzetesrendek (például a ferencesek) szintűgy e gondolat megvalósítását tűzték ki célul maguk elé.

Térjünk vissza a prózai valósághoz, a Monarchia nem mindig szívderítő birodalmi szükségyszerűségeihez és esetleges lehetőségeihez. Berzeviczy Gergely minősítését szintén hitelesnek tartom: pályája során valóban a mindenkori hatalmat próbálta meggyőzni a felvilágosult reformok szükségességéről. Amit Miskolczy a szabadkőművességéről és az evangélikus iskolahálózat megszervezésében betöltött szerepéről ír, az a munka újabb erőssége (a protestáns kollégiumok kiemelkedő szerepét a magyarországi és erdélyi műveltség megteremtésében nem lehet eléggé hangsúlyozni). Ami pedig Berzeviczynek a centralistákra gyakorolt hatását illeti, legyen szabad az utóbbiakról írott monográfiámra hivatkoznom (*A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997. 242–243.). S bizony az idős hegelianus pap, Fejér György is megérdemli, hogy Miskolczy felemlíti: 84 esztendő korában röpiratban szállt szembe a Bach-rendszerrel.

Kossuth dióhéjnyi portréjának felvillantása talán a legígéretesebb: valóban interaktív politikai személyiség volt, a 19. század hazai politikai „topja”; 1789 (s nem 1793!) követője; a *Pesti Hírlap*ban csakugyan a középneveltség, az akkori középírétegek hangját szólaltatta meg (de csak elsősorban – tegyük hozzá Miskolczy értékeléséhez). A kompromisszum volt a hatóeleme (mint minden igazi politikusnak). Így tette a reformkort ő is, a centralisták is, a forradalom iskolájává. (Itt szükségeltetik némi kiegészítés: sem ő, sem a centralisták kiindulópontja és elvi taktikája nem a forradalom volt. Vállalták, mert vértelennek remélték. Egy ideig nem is csalódtak.)

A Kossuth-miniportré számos izgalmas és találó részvonását említhetném még, de fogytán a helyem. Inkább még néhány szót hiányérzeteimről. Miskolczy keveset szól a demokratikus kultúra plebejus (illetve nem plebejus) republikánus hagyományairól (főlősleges Kemény Zsigmondnak minden erről szóló ítéletét „készpénzként” elfogadnunk). Több és érdemibb említést érdemelt volna továbbá a munka és a tőke nálunk is

sarjadó ellentéte, és Marx sem volt olyan már-már szellebélelt, „kibicelő” figura, mint Miskolczy olykor véli. A szerző alighanem jobban ismeri nálam *A girondisták története* hazai hatását, esetleg Lorenz von Steinét is – az utóbbiról azonban hallgat, az előzőről is keveset szól. A megye sokoldalú reformja nem ment végbe 1848-ban – mint Miskolczy állítja –, csupán elindult valami, ami nem teljedhetett ki, mert a történelem közbeszólt. Az igaz, hogy Kossuth szerette volna e reformot, de Széchenyi nem, s ezért Deák 1848 áprilisában elnapoltatta az ügyet. Kossuthot nem nevezném „emberarcú Robespierre”-nek – ez ugyanis képzavar! (Az utóbbinak csak nagyritkán volt emberi arca.) Kiss Károly hadnagyról meg kellett volna említeni (legalább lábjegyzetben), hogy nem azonos Kiss Károly kvietált katonatiszttel, az aurorás novellaíróval, Kisfaludy Károly és Szontagh Gusztáv barátjával. Hány ilyen életműből építkezett a magyar reformkor!

Horn Ede megítéléséről is szólnom illene, de ez némiképp „hazabeszélésnek”, majd hogynem öndicséretnek tűnhetne. Hét esztendővel ezelőtt ugyanis Miskolczyval együtt publikáltam magyar nyelven Horn Ede legjobb művét, *A forradalom és a zsidók Magyarországon* címűt. E munkát ő 2001-ben az eredeti, német nyelven is megjelentette, továbbá több figyelemre méltó tanulmányban értékelte munkásságát. Akit Horn Ede, esetleg a pesti zsidóság egykori szerepe érdekel, olvassa el.

Újra jókedvünk jele: a nemzetiségi kérdés szerző által nyújtott megelevenítése (is) igazi pszichodráma – a magyar–román dialógusról írottak az 1850-es évek elejéről feltétlenül (a Habsburg Birodalmat a nagy osztrák-magyar-zsidó publicista, Adolf Fischhof is „bolondokházához” hasonlította). A Dunai Egyesült Államok Bălcescu-féle föderatív terve emlék, de legalább szép emlék. S csak a valóságtól elrugaszkodottak nem értenek egyet Miskolczy állásfoglalásával: mindkét részről szakítani kell a martirologikus és nemzetiségcentrikus történet szemlélettel. Az 1851-es kossuthi alkotmányterv pedig az én számomra nemcsak múltat hordoz. A kulturális-személyi autonómia esélye különösen nem. (Szemben a „mindent vagy semmit” hangulatával itt is, ott is.)

Végül egy apróság (nekem ugyan személyes okokból nem az): Szauder József tanulmánykötetének címe – feltehetőleg sajtóhiba történt – nem *Az estve és az állom*, hanem *Az estve és az álom*. S hadd keressünk egy pár „csomót a kákán”. A Lamartine híres, nálunk is sokat olvasott művének címe nem *Histoire des Girondin* (mint a 83. lapon szerepel), hanem *Histoire des Girondins* (megnéztem az eredeti 1847. évi kiadásokat, mind a párizsit, mind a brüsszeli). A 96. lapon Miskolczy citál Vasvári Pál *A márciusi ifjak* című cikkéből, s a lábjegyzetben azt jegyzi meg:

„I. m. 277.” De addig Vasvári nem is szerepelt! A 141. lapon a 274. lábgyezetben az említett szerkesztő, Kiss Gábor Ferenc keresztnevei közé nem kell vessző. Az ő esetében egyazon személyről van szó.

Remélhetőleg nem stílustalan, ha e recenziót Kazinczy *Pannonhalmi Útja* Eötvös Józsefnek szóló ajánlásával zárom: „Légy, akit várunk!” Igaz: Eötvös az ajánlás idején tizennyolc éves volt, szerzőnk viszont nemso-kára betölti a hatvanat. Mégis: azért merem megkockáztatni ezt a citátumot, mert az utóbbi életkor tudósnál igazán nem sok – feltéve, ha az illető megéri. S Miskolczy – új könyve erre is bizonyság – ereje teljében van.

Fenyő István

A kémfőnök vallomásai*

Ujszászy István volt vezérőrnagy fogságban írt feljegyzéseinek nyilvánosságra kerülését nagy érdeklődés előzte meg. A közvélemény érdeklődő része és a szakmai közönség egyaránt nagy újdonságokat várt tőle, amit megalapozott, hogy Ujszászy a 2. vkf osztály, majd az Államvédelmi Központ vezetője, és így feltehetően minden titkok ismerője volt. Nagyon is valószínű, hogy az egykori elhárítási és kémfőnök sokkal többet tudott annál, mint amit az ÁVH foglyaként leírt, és csak sajnálni lehet, hogy kihallgató tisztjeinek érdeklődési köre oly szűkös volt, mint ami az Ujszászytól kívánt témák leírása alapján kirajzolódik. A fogoly nyilvánvalóan leckéket kapott, a feltett kérdésekre válaszolt, és ha azt a kihallgató nem tartotta elég kimerítőnek, a fogoly még kiegészítő sorokat vagy akár oldalakat írt ugyanarról a kérdésről.

Az illetékeseket viszont láthatóan csak egy téma érdekelt igazán. Az, hogy Ujszászy közlései alapján kiket és mivel lehet a leváltott rezsim illusztris tagjai, politikai és katonai vezetői közül megvádolni vagy legalább gyanúba keverni. Az anyag alapján azt lehet hinni, hogy az ÁVH tisztjeit maga Ujszászy egyáltalán nem is érdekelte. Saját elgondolásairól, életkörülményeiről, a magánéletben kialakított kapcsolatairól, a Karády Katalinhoz fűződő viszonyáról, sőt, politikai elvei felől sem érdeklődtek. A fogoly láthatóan nem is érezte magát igazán vád alatt, mert különben valamiképpen módját ejtette volna, hogy említést tegyen lisszaboni útjáról, amelynek során találkozott a szövetséges hatalmak

* UJSZÁSZY István: *Vallomások a holtak házából*. Szerk.: HARASZTI György. Corvina Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 664 p.

több képviselőjével is. Természetesen a tengely reprezentánsai mellett, hiszen fedeznie kellett magát. Erről a lépésről egyelőre csak német forrásból tudni, és magától értetődik, hogy a németeknek Ujszászy olyan tájékoztatást nyújtott, amelyet önmaga fedezésére alkalmasnak tartott.

Nem kétséges tehát, hogy irányított és korlátok között tartott irományokról van szó. Azt viszont már nem látom teljesen egyértelműnek, hogy a szervek Ujszászy szóhasználatát is befolyásolták volna. A kérdés eldöntésében figyelembe kell venni, hogy egy ideig szabadlábban volt, olvashatta a lapokat, és azok egyelőre azt sugalmazták, hogy a győztes tábor minden részében elfogadott, közhelyszerű eljárásá vált a legyőzött tábor „reakciós” és „fasiszta” szavakkal történő megbélyegzése. Ám nem tudjuk, hogy fogsága idején hozzájutott-e korabeli írott szövegekhez, így például újságokhoz, brosúrákhoz, könyvekhez, amelyek szintén közvetíthették számára a korabeli szlogeneket.

Az viszont szinte biztosra vehető, hogy a 2. vkf és az ÁVK anyagának bizonyos részeit a rendelkezésére bocsátották. Ezt azok a hosszú listák látszanak igazolni, amelyeket a fogoly – név és beosztás szerint, gyakran még harmadrangú ügynökök külföldi laccímeit is közölve – a különféle szervezetek és hálózatok résztvevőiről írt. Miközben számos fontos kérdésben pontatlan az emlékezete, elképzelhetetlen, hogy ilyen listákat emlékezetből le tudott volna jegyezni. A bécsi hírszerző központ személyzeti vonatkozásairól például 27 év távolából olyan részletességgel írt, ami emlékezet alapján teljesen elképzelhetetlen, és a listát még arra az időre nézve is folytatni tudta, amikor a szervezethez már nem volt köze. A pontatlan szövegek viszont feltűnő módon akkor születtek, amikor Ujszászyt arra ösztökélték, hogy olyan eseményekről írjon, amelyeket személyesen nem ismert. Egyes esetekben meg is jegyezte, hogy az ügyről csak másodkézből, áttételesen rendelkezett információval. Máskor viszont elhárította bizonyos témák részletes ismertetését, holott a leírtaknál minden bizonnyal többet tudott. Homályos, összemossott, sőt részben önellentmondó adatokat ismertet például a kassai bombázással és Horthy István balesetével kapcsolatban. E két ügyet Ujszászy elkeni, holott szinte kizártnak tekinthető, hogy e kérdésekről ne szerzett volna be az itt leírtaknál több, esetleg pontosabb információkat.

Néhány olyan kérdésről is írt azonban, amelyekről vélhetően valóban nem rendelkezett hiteles információval. Antonescu és Horia Sima szakításáról például úgy emlékezik meg, hogy egyetlen utaláson kívül semmit sem mond el a Vaszgárda megelőző agresszív lépéseiről, se az 1941. januári gárdista felkelésről. Tévesen azt írja, hogy Sima egyszerűen megszökött, holott a valóságban több vezetőtársával együtt a Gestapo szök-

tette meg. Téved abban is, hogy a Németországban élő Simát a németek Antonescu állandó zsarolására használták volna fel. A valóságban semmi ilyesmi nem történt: Antonescu elnyerte Hitler egyetértését a gárda felszámolását illetően, és ő volt Hitler egyetlen igazi kedvence a közép-európai térségben. A Németországba szállított vasgárdista vezetőket a németek egyébként koncentrációs táborban tartották. (Sima egyszer megszökött, de visszavitték.)

Vaskos tévedés Ujszászy azon állítása is, amely szerint 1938 augusztusában a magyar kormánydelegáció németországi útja során megegyezés létesült volna a csehszlovák-kérdésről. Ezzel ellenkezőleg az történt, hogy a delegáció meghatározó tagjai – Horthy Miklós, Imrédy Béla és Kánya Kálmán – egyhangúan elhárították Hitler felkérését a Csehszlovákia elleni közös katonai akcióra. Mivel Ujszászy ezt nem tudta, és ezzel együtt arról sem szólt, hogy az elutasítás következtében nem kerülhetett sor az egykori Felvidék egészének a bekebelezésére, a kárpát-ukrajnai kérdést sem képes a maga helyén kezelni. Hasonló tévedéseket még lehetne idézni a szövegből, de talán ez is elegendő annak alátámasztására, hogy az Ujszászy-feljegyzések jelentős részét nem lehet megbízható történeti forrásként kezelni. Ezekre igazán áll Karl Popper figyelmeztetése, amely szerint egy elbeszélés csak akkor vehető figyelembe, ha összhangban áll a korabeli „feljegyzésekkel” és több más magyarázattal.

Több szövegrész azt sugallja, hogy miközben a fogoly engedelmesen kifejti mindazokat a témákat, amelyekre tőle választ várnak, rejtett eszközökkel, olykor elhallgatással, máskor eltúlzott bőséggel, valójában dezinformál. Amint ezt a szöveg közreadói és értelmezői is jelzik, az együttműködők körét oly szélesen mutatja be, hogy annak súlya jelentősen csökken. Ez az eljárás csak még hangsúlyosabbá teszi a figyelmeztetést: téves következtetésre jutnánk, ha Ujszászy névsoraiból próbálnánk azonosítani a hírszerzés és elhárítás titkos ügynökeit. E listákon ugyanis döbbenetes a keveredés a hírszerzők, az ügynökök és azok között, akik csupán hivatali tisztségükből kifolyóan, mintegy elkerülhetetlenül álltak kapcsolatban a szervezet egyik-másik vezetőjével, vagy a társasági érintkezés keretében találkoztak velük.

Feltűnik a szövegben néhány olyan fontos kérdés is, amelyekben az eligazodás meglehetősen nehéz. Ilyen például a jugoszláv- és a vele összefüggésben álló szovjet-kérdés. A magam részéről arra hajlok, hogy Ujszászy interpretációját, amely szerint magyar részről a katonai felkészülés jóval megelőzte magukat az akciókat, elfogadjam, vagy legalább további vizsgálat és megfontolás tárgyává tegyem. Hitler és mögötte a politikai-katonai stáb bizonyos esetekben két vasat tartott a tűzben. Ez

volt a helyzet még 1939 tavaszán is Lengyelország esetében, és ez megismétlődött 1940 végén, 1941 elején Jugoszlávia vonatkozásában. Hitler szemében mindkét alkalommal az volt az alternatíva, hogy az ország vezetése határozottan a német oldalra áll, és akkor bizonyos kedvezményeket élvezhet Berlin részéről, vagy ezt nem teszi meg, és ebben az esetben a Wehrmacht eltiporja. A lengyel kormány makacs elutasítása miatt Lengyelország vonatkozásában e kérdés már 1939. március végén eldőlt. A jugoszláv-kérdést viszont – miként Ujszászy írja – 1940 végén, 1941 elején a németek még csak „tisztázni” akarták. Tettek lépéseket annak érdekében, hogy Belgrádot a maguk oldalára csalogassák, de ugyanakkor felkészültek a másik „megoldásra” is. Ha nem ezt teszik, a hadsereg aligha lett volna képes rá, hogy a belgrádi politikai fordulat után néhány nappal teljes erővel rázúduljon az országra.

Alapjában nem különbözött ettől a szovjet-kérdés, közelebből a keleti hadjáratról hozott döntés sem. Hitler 1940 novemberében még felajánlotta Sztálinnak a háromhatalmi paktumba történő belépést és közös hadműveletekről beszélt a Brit Birodalom ellen, de már – arra az eshetőségre számítva, hogy az ajánlatot Moszkva nem fogadja el – zajlott a keleti hadművelet operatív tervének az előkészítése is. Az utóbbiból akkor lett utasítás, amikor kiderült, hogy Sztálin India és más brit birtokok iránt nem érdeklődik, és nem áll szándékában hadiállapotba kerülni Nagy-Britanniával, ezzel szemben rá akarja tenni a kezét Romániára és Bulgáriára. Molotovnak adott utasítása szerint ráadásul még Magyarország és Csehszlovákia iránt is érdeklődést mutatott, de úgy tűnik, hogy ezt a külügyi népbiztos nem említette meg Hitler előtt.

A szovjet problematika elárulja azt is, hogy míg a keleti hadjárat előkészületeiről a magyar kormány valóban nem kapott semmiféle hivatalos jelzést a németektől, és úgy tűnik, Hitler a magyar közreműködésre nem is tartott igényt, egészen más történések zajlottak le katonai körökben. Az utóbbira Ujszászy feljegyzésén kívül számos más információ is utal. Ezek azt erősítik, hogy a magyar katonai vezetés ismerte a német döntést, csak éppen a támadás megindításának a dátumát nem tudta. A leendő részvétel szellemében tárgyalások folytak a megfelelő magyar és német katonai szintek között, és a magyar hadvezetés, élén Werth Henrik vezérkari főnökkel, mindent meg is tett azért, hogy az országot bevonja ebbe a háborúba. Egyébként a katonáknak a szemüket is be kellett volna hunyniuk, hogy ne vegyék észre a német csapatmozdulatokat. Minden jel arra vall, hogy ebben a kérdésben Ujszászy feljegyzései eléggé megközelítik a valóságot. Míg a német politikai szféra, Hitlert is ideértve, azoktól az országoktól várt katonai közreműködést, amelyeknek volt

követelésük a Szovjetunióval szemben (Finnország és Románia), addig a Wehrmacht és a Magyar Honvédség meghatározó köreiből egyetértés és részleges együttműködés alakult ki a magyar részvétel kérdésében.

Minden kötelező óvatosság mellett is megállapítható, hogy az Ujszászy anyag több téren tartalmaz új ismereteket, vagy legalább is olyan információkat, amelyek méltóak a további ellenőrzésre és kutatásra. Csak címszószerűen sorolok fel ezek közül néhányat. Ilyen például Peyer Károly és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter levelezése 1943 nyarán, Héjjas Iván szereplése a háború idején, a Magyarország megszállásának előkészítésére vonatkozó adatok 1943 nyarán és őszén. Emellett ilyen az úgynevezett „színesek” története is. Ezekkel az 1934-es marseille-i merénylet magyar forrásait kutatva találkoztam a külügyminisztérium iratai között. Idegen államok rejtjelezett táviratainak megfejtett szövegei jelentek meg a lapokon, országonként más-más színű papíron. Most tudtam meg, Ujszászy jóvoltából, hogy ezek miként készültek. Az viszont ma sem világos, hogy kik használhatták fel, és valójában milyen célra. A külügyminisztérium aktái között ugyanis csak elvétve, egy-egy különleges alkalomhoz kapcsolódva jelennek meg a színesek, más minisztériumról viszont nem tudok, amelyhez ilyen információt eljuttattak volna. Egyébként a magyar kódfeltörő részleg minden jel szerint kiválóan működött a háború alatt is.

Mindent összevéve, erről a vaskos kötetről, amelynek kiadásra előkészítése mérhetetlen időt, fáradságot és alaposágot követelt meg, csakis azt állapíthatjuk meg, hogy nagyon is megérte a belé fektetett munkát. Csupán el kell olvasni a kötetben munkát vállalt tudósok figyelmeztető szavait, kiigazításait, és akkor a kötet lényegében úgy használható, mint egy emlékirat, holott – mint tudjuk – nem az. Ahhoz, hogy ezt a funkciót a túlélésért küzdő tábornok írásai betölthessék, nagyban hozzájárul Haraszti György tájékoztatása a feljegyzések keletkezéstörténetéről, Kovács Zoltán András életrajzi és egyúttal értelmező tanulmánya a szerzőt és a művet illetően, valamint Szita Szabolcs két kisebb cikke Ujszászy életének néhány epizódjáról, így a mindenkit nagyon érdeklő Karádykapcsolatról. És nem szabad elfeledkezni a fantasztikusan gazdag jegyzetapparátusról, amely – hol tárgyyszerű információval, hol szabad kiigazításokkal – a szöveg problematikus helyein segíti a kötet használóját.

Az elmúlt évtizedekben Ujszászy István „kémfőnök” személye – főként az emlékiratok jóvoltából – legendás, titokzatos köntösbe öltözött. Az őt körülvevő mesés elemeket erősítette néhány irodalmi, illetve filmes megjelenítés is. A most közreadott kötet vélhetően segít a legenda eloszlatásában, és abban, hogy magáról Ujszászyról valósabb kép alakuljon ki. A „kémfőnök” alaposan ismerte szakmáját, de aktív élete során sem

volt „szuperkém”. A mintegy 5 évig tartó fogsága idején megrendelt feljegyzéseiben pedig egy nagyon is esendő, életéért küzdő és azért sok mindenre vállalkozó ember arcát mutatja. A kötet jóvoltából ismét szegényebbek lettünk egy mítosszal, de ennek fejében új adalékokhoz jutottunk a korabeli események tisztázása terén.

Már csak egy kívánság van hátra. Bárcsak megtudhatnánk, mi lett a sorsa az együttműködő és kihasznált tábornoknak! Vajon hagyták még egy ideig élni, vagy félredobták, mihelyt nem volt már mit kifacsarni az emlékeiből? A titkot talán valamelyik orosz levéltár őrzi.

Ormos Mária

A kilencvenéves Eric Hobsbawm – ismét magyar nyelven*

Nagy becsben tartom *A tőke kora* című könyvemet, amelyet Hobsbawm dedikált még 1979-ben, amikor Budapesten vendégeskedett abból az alkalomból, hogy az MTA tiszteletbeli tagjává és díszdoktorává választották.¹ Ő már akkoriban a történelem vulgármarxista magyarázatai ellen hadakozott, amelyek a marxizmust alapjában csupán legitimációs ideológiaként használták. Az idősebb történészgeneráció biztosan emlékszik még ezekre a vitákra Magyarországon, például a nemzet és osztályharc történetével kapcsolatban. Hobsbawm még tizenöt évvel később, *Marx és a történelem* című 1994-es tanulmányában is fontosnak tartotta kidomborítani a marxista történelemszemlélet vulgarizálásának, primitivizálásának tudományra nézve súlyos következményeit.

Az 1970-es években a szellemi-ideológiai folyamatok elemzésével kapcsolatban a történelemben az eszmei jelenségek autonómiájának kiemelése, kimutatása tartozott Kelet-Európában (is) az aktuális historikus küzdelmek közé. A vulgáris determinizmussal szemben a filozófiában Lukács György már az 1960-as években jelentős elméleti kezdeményezéseket tett. Hobsbawm erre utalt vissza 1994-ben, amikor így tette fel a kérdést: „Marx és Engels szemében a »valódi termelési folyamat« nem kizárólag »az élet materiális előállítását«, hanem egy sokkal tágabb fo-

* ERIC HOBBSBAWM: *A történelemről, a történetírásról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 316 p. (A kötet angol címe: *On History*.)

¹ Egykori tanáromat, Ránki György akadémikust kértem meg (Mesterházi Miklós barátommal), hogy segítse elő találkozásunkat a jeles történésszel. Az intellektuális izgalmat az szolgáltatta, hogy a „marxizmuson”, a „kommunizmuson” belüli „másként gondolkodással”, illetve „másként gondolkodó” külföldi marxistával csak ritkán találkozhatott az ember

galmat jelentett. Eric Wolf megfogalmazását idézve, ez magában foglalja »a természetet, a munkát, a társadalmi munkát és a társadalmi szervezetet egyaránt«. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az emberek nemcsak a kezükkel, hanem a fejükkel is termelnek.” (184.)

Életpálya és kontinuitás

Eric Hobsbawm már említett budapesti tartózkodásakor sem volt fiatal, 62. évét taposta. Azóta egyszer láttam őt, Párizsban 1998-ban, a Kommunista Kiáltvány megjelenésének 150. évfordulójára rendezett konferencián. Mint egyik fő előadó e mű elméleti és módszertani maradandóságáról, „aktualitásáról” elmélkedett. Hobsbawm ugyanis marxista maradt a kelet-európai rendszerváltás ellenére, vagy éppen azért is, ami furcsa lehet egy magyar történész számára, aki a „süllyedő hajó”-effektus minden következményét igazán megtapasztalta saját hazájában. Ennek kapcsán eszembe jutott Niederhauser Emil – talán éppen Hobsbawmra vonatkozó vagy három évtizeddel ezelőtti – megjegyzése: „Ja kérlek, könnyű marxistának lenni Nyugaton”, hiszen ott marxistának lenni önkéntes, mindenfajta legitimációs kényszer és karrierista megfontolástól mentes választás volt. Azon a tájon, tekintsünk most el az individuális-erkölcsi megfontolásoktól, a kontinuitás iránti érzékenység valószínűleg erősebb gyökereket eresztett a historikusok gondolkodásában is, vagy a kontinuitás iránti érzék erkölcsi síkon is mélyebben stabilizálódott. Bárhogyan legyen is, Hobsbawm nemcsak „mindig más”, hanem „mindig ugyanaz” is volt, amint erre igazán jó bizonyíték jelen kötete.

A marxista történész, aki 1936-ban Cambridge-ben még egyetemi hallgató korában lépett be a Brit Kommunista Pártba, sok mindent megélt, és jórészt ezt a *megélt* történetet és annak történetírását dolgozta föl azokban az előadásokban, írásokban is, amelyeket az itt recenzált kötet tartalmaz. A könyv első írása (a budapesti Közép-Európa Egyetemen 1993 őszén elmondott tanévnyitó beszéd) jórészt a történész felelősségéről szólt, arról, hogy a történészszakma nem ártatlan könyvészeti és levéltári bűvárkodás: „vizsgálataink eredményeként ugyanúgy szülehetnek lőszergyárak, mint ahogy az IRA emberei megtanultak vegyi alapú műtrágyából robbanóanyagot gyártani” – hangsúlyozta Hobsbawm (17.), amiről Lukács György „írástudók felelősségéről” mondott szavai, gondolatai juthatnak eszünkbe. Kelet-Európában a rendszerváltás után fontos figyelmeztetés volt ez, hiszen néhány évvel később számos kolléga „áldotta meg” azokat a fegyvereket, amelyeket Jugoszlávia különböző területein felhasználtak vagy denuncálni igyekeztek azokat a kollégákat, akik szót emeltek a háború ellen.

Hiába voltak egyértelműek a régi rendszer bukásának okai, történelmi meghatározottságai, sok kollégánk támogatta az új rezsimék érdekében az elitek érdekeit szolgáló alapvető hamisítást, a Nyugat „utolérésének” új-régi mítoszáét. Amint Hobsbawm már akkor hangsúlyozta, az új rezsimék kevés eséllyel pályázhattak arra, hogy „utolérjék” a modellként választott nyugati országokat. Fontos figyelmeztetés volt ez is a kilencvenes évek elején, de kevesen figyeltek rá, mert a mainstream liberális gondolkodás elűzte magától a leghaloványabb rendszerkritikát is. Hobsbawm a történelem megcsalását, e mainstream, az uralkodó gondolkodás fővonalának más divatos mítoszait is „leleplezte”: „...a mai regényírók előszeretettel választják a reális valóságot a kitaláció helyett, így mosva össze a határvonalakat a történelmi tény és a fikció között. A másik a »posztmodern« intellektuális divatok előretörése a nyugati egyetemeken, főleg az irodalmi és antropológiai fakultásokon, amelyek azt sugallják, hogy minden »tény«, amely az objektív létezés igényével lép elő, csupán intellektuális konstrukció – vagyis nem létezik lényegi különbség a tény és a fikció között.” (17–18.) Ezek a mítoszok azonban nemcsak a liberális, de a nacionalista ideológiai indoktrináció termékei is lehetnek; összefonódásuk ma már evidenciának számít. Ugyanakkor ma már egyre többen ismerik fel – és ez Kelet-Európában különösen tisztán kirajzolódik –, hogy a két ma uralkodó irányzat történetírói nagy számban az új hatalmi gépezet számára gyártanak legitimációs ideológiát. Ami tíz-tizenöt évvel ezelőtt még tendenciáknak tűnt, mára megszilárdult, „normális” fejlődési jegynek számít.

A válságról

Hobsbawm új könyve bepillantást enged e válság számos más összefüggésébe. A *Guardian* 2005. január 15-i számában – eredetileg a Brit Akadémián tartott előadásának szerkesztett változatában, amely a magyar nyelven publikált kötetének utószava – már úgy mutatott rá ezekre az „új” fejleményekre, mint amelyek a modern történetírás korábban nem tapasztalt válságát jelzik.

Ma már jól látszik, hogy a válságjelek az 1970-es évektől szerte a világon fokozatosan mutatkoztak meg és uralkodtak el a társadalomtudományos életben. A konzervatív–neokonzervatív támadás a történetírás elméleti és gazdasági-társadalomtörténelmi módszere és tradíciója ellen oly mértékben felerősödött, hogy gyakorlatilag uralkodó pozícióba került az „elmélettelen”, „neopozitívista” elbeszélő eseménytörténet, amelyben a történelem „nagy emberek” alkotásaként jelenik meg, hát-

térbe szorítva a társadalom „alulnézetből” való megközelítéseit, a rendszerek és osztályok kutatását, az „egészet” célba vevő vizsgálódásokat.² Hol vagyunk már attól az időszaktól, amikor a politikatörténet visszaszorulásáról, a gazdaság- és társadalomtörténet felvirágzásáról értekeztek a történészek a II. világháborút követően (amely fordulatnak persze jó félévszázados előtörténete volt). Hobsbawm aláhúzza, hogy ezt a „rossz” tendenciát egészítette ki a posztmodern, amely arra hivatkozva relativizálta a tudomány magyarázó erejét, hogy a világ gyors átalakulása minden korábbi elméletet megkérdőjelezett, érvénytelenített, az ok-sági összefüggések egzakt módon nem definiálhatók, amit egyebek között nyelvi akadályokra vezettek vissza. Új témakörök új „tudományágakként” szilárdultak meg szétforgácsolva a korábbi agendát, csoportérdekké tették a tudományt (nacionalista-etnikai, feminista, gay, fekete, roma és egyéb „csoporttörténetek”, „emlékezettörténet” stb. nyertek polgárjogot), a történettársadalom kis céhekre, csoportokra hullott szét, relativizálódott mindaz, amit a francia felvilágosodás és különösen Marx óta történettudománynak, történetírásnak neveztek. Ennek az átalakulásnak egyik, valószínűleg döntő oka a marxizmusra hivatkozó rendszerek felbomlása, majd teljes dezintegrációja volt. E fejlemény részeként az 1980-as években még virágzó marxista történettudomány Nyugaton is gyorsan veszített „népszerűségéből” (valójában pénzügyi, infrastrukturális forrásaiból), Kelet-Európában pedig – a politikai elitnek, illetve ideológiai kiszolgálóik közvetlen nyomása alatt – a marxizmus hovatovább szitokszó lett. Mifelénk a tudomány „csodadoktorai” bukkantak fel, akik mindenfajta hozzáértést nélkülözve érvénytelennek minősítették például Marx formációelméleti felfedezéseit, tudományos elemzéseit, eredeti módszertani újításait.

A történetírás fent jelzett válságát Magyarországon nagyon jól ismerjük, legalábbis a jelenség szintjén. Történetírásunk talán sohasem volt elméletileg ilyen alacsony színvonalon; az egyetemes történetírásunk

² Többen leírták például, hogy a Kádár-korszak „egyoldalú” forrásbázisa nem teszi lehetővé az elfogulatlan vizsgálódásokat, és csak a – természetesen hozzá: spekulációra épülő – „emlékezettörténet” húzhat ki bennünket a csávából. Ebből meg az következne, hogy csak interpretációk léteznek a történelmi jelenségről. (Ezzel szemben a maga megtermelt levéltári forrásaival, irataival, emlékezéseivel minden korszak ránehezedett a későbbi korokra, az interpretációk tétele pedig kiszolgáltatja a történetírás az „emlékezések történetének”.) Mint Gyáni Gábor írja: „A történelmi (s benne a történetírói) megismerés hermeneutikai feltételeztsége folytán nincs, vagy nem lehetséges esszenciális forradalomtörténet, csak egyre újabb és újabb interpretációk léteznek 1956-ról (is).” (Ötvenhat aktualitásának titka: sokfélesége. *Múltunk*, 2006/4. 43–44.). Eszerint a francia vagy az orosz forradalomnak is csak az emlékezete írható meg? Véget ért volna a modern történetírás jó kétszáz esztendő története?

csaknem megszűnt, noha Ránki György és Niederhauser Emil már 30 évvel ezelőtt úgy vélekedett, hogy végre impulzust kellene kapniuk az egyetemes-történeti kutatásoknak, mert a provincializmus szorításában a történetírás a „nemzeti köldöknézés” állapotába kerülhet (miközben ma a „globalizáció” ugyanolyan állandósult tematika, mint régen a „szocialista vilárendszer egysége és sokfélesége”). Nem a véletlen műve volt, hogy Hobsbawm Ránki György és Berend T. Iván javaslatára lett az MTA tiszteletbeli tagja és díszdoktora. Azóta a tőkék, a munkaerő, a kultúrák soha nem látott globalizálódása zajlott le, Magyarország az Európai Unió tagja lett, ám a régió szellemi életében, történetírásában a provinciális elzárkózás és látásmód, a (tudományos) divatok mechanikus átvétele soha nem volt ilyen erős, mint éppen napjainkban.

A posztmodern nálunk is kifejezte és egyben erősítette a történelem „relativista” felfogását, megtörte a történettudomány oknyomozó jellegét, sőt az okokat és összefüggéseket kereső egyetemes magyarázó elméleteket politikai és hatalmi eszközökkel (is) a perifériára szorították, és ezzel együtt természetesen a marxizmus pozícióit is radikálisan meggyengítették.³ Csak a Rákosi-korszakhoz hasonlítható a történetírás főleg huszadik századi kutatásainak és eredményeinek átpolitizáltsága. A hatalom- és rendszerellenes történettudomány progresszív hagyományai mintha elenyésztek volna, és nálunk (is) tort ül az üzleti és hatalmi igényeket kiszolgáló történetírás. Noha Hobsbawm mindezzel tisztában van, nem kongat vészharangot. Úgy látja, a történelemben a kontinuos folyamatok a felszínen folyó gyors változások ellenére megszabják azokat a kereteket, amelyeket átugrani úgy sem lehet.

A történészek körében is végbement azonban egyfajta polarizálódás az új politikai és gazdasági átalakulások, a neoliberalizmus mértéktelen előretörésének hatására. Eric Hobsbawm e kedvezőtlen jelenségek vizsgálata során aláhúzta, hogy a politikai ellenségeskedés ellenére évtizedekig működő, a háború után létrejött „marxista és weberianus” szövetség felbomlott a történettudomány területén (is). A liberálisoknak a konzervatívokkal való politikai összefogása, koalíciója a tudomány területén olyan következményekkel járt, amelyekre idejekorán csak na-

³ Jellemző, hogy egy magyar történész szerint „a marxista történetírás Magyarországon nem is létezett”, holott például Pach Zsigmond Pál, Molnár Erik, Balogh Sándor, Ránki György, Zsigmond László, Berend T. Iván, Hajdu Tibor, Borsányi György, Erényi Tibor, Ormos Mária, Ince Miklós, Szabó Ágnes, Juhász Gyula, Pölöskei Ferenc, Sipos Péter, Székely Gábor, Jemnitz János, Balogh András vagy Gergely Jenő alkotott (vagy alkot) a marxizmus szellemében, hogy a marxizmus által „megtermékenyült” olyan kiváló történészekről ne is beszéljünk, mint Niederhauser Emil vagy Orosz István.

gyon kevesek gondoltak. Maga Hobsbawm sem, aki ma, kilencvenéves korában is a marxizmus védelmére szólít fel – éppen a történettudomány érdekeit tartva szem előtt, a történettudomány védelmében: „...ma minden eddiginél fontosabb hangsúlyoznunk, mi lehet a marxizmus hozadéka a történetírás számára. Meg kell védenünk a történelmet azoktól, akik tagadják, hogy a történetírás elősegítené a világ megértését, mint-hogy a tudomány új fejleményei megváltoztatták a történetírás forgatókönyvét.” (307.) Magyarán, az objektív valóság tagadása ma a fantázia szabad szárnyalásaként definiálódik.

Mindezzel kapcsolatban azonban rá kell mutatni a kiváló történész egy következetlenségére; egyrészt azért, mert kevés ilyen van, másrészt azért, hogy lássuk, még a legnagyobbak sem látták előre a mítoszok és obskúrus hamisítások ama megdöbbentő előretörését, amely napjaink szellemi életét, történeti gondolkodását jellemzi. Eric Hobsbawm 1968-ban jogos elégedettséggel és „kellő elégtétellel” zárhatta előadását Marx *A tőke* című művének 100. évfordulóján arra emlékeztetve, hogy „a marxizmus jelentékeny befolyása a történetírás területén egybeesik annak a jelentős számú történésznek a megjelenésével, akire hatott Marx ösztönzése, vagy aki munkájában szemlélteti marxista irányzatokban szerzett tapasztalatainak hatásait”. Ám ez a helyzet 15 évvel később már minden bizonnyal nem állt fenn. Mégis: a Marx halálának 100. évfordulóján (1983-ban) tartott előadásában arra konklúzióra jutott, hogy „Marx befolyása a történetírásra a nyugati országokban ma kétségkívül nagyobb, mint bármikor az én életem folyamán – emlékeim pedig ötven évre terjednek ki –, és halála óta talán most a legjelentősebb”. Még az is lehet, hogy statisztikailag talán igaza volt ebben is a nagy történésznek, ám valójában a marxizmus befolyása a történetírásban a nyolcvanas évek első felében már inkább csökkenőben volt, nem emelkedőben, amit nemcsak a saját kelet-európai tapasztalataim támasztanak alá, hanem az a körülmény, amit Hobsbawm manapság gyakran hangsúlyoz: a hetvenes évek neoliberais-neokonzervatív szellemi offenzívája azóta szinte akadálytalanul nyomul előre szerte a világban. Maga Hobsbawm hangoztatta másutt (utaltunk rá!), de ezzel összefüggésben, miképpen tört előre a társadalomtudomány dehistorizálása, a történetírás „dekonstrukciója”, „felbomlasztása” a nyolcvanas években, ami a „mindenkinek igaza van” tétele jegyében kezdődött. Vagyis, tehetnénk hozzá, mindenkinek megvan a maga története, és a rádióban, a televíziós csatornákon nap mint nap tapasztaljuk e szellemi állapotot, amikor a borteremelő vitázik a történésszel, amikor mindenfajta álláspont a „vélemény” szintjén „nivellálódik”.

Történelem és jövő

Egy másik vissza-visszatérő problematika Hobsbawm írásaiban a történelem és a „prognosztizálhatóság” kérdése. A hetvenes évek végétől nem egy előadásában elemezte a történelemben való „előreláthatóság” igen korlátozott lehetőségeit, amit egy 2005-ös, szintén először a *Guardian*-ben publikált írásában a Szovjetunió felbomlásának váratlan és senki által meg nem jósolt tényével szemléltet. De mi ennek a jelenségnek, e „megjósolhatatlanságnak” az oka? Hobsbawm, aki a történettudomány, a történetírás oknyomozó jellegének alapvető szerepét hangsúlyozza, *A jelen mint történelem* címen 1993-ban tartott előadásában külön foglalkozott a prognosztizálhatóság kérdésével: „Amiről itt szó van, az nem pusztán a történészek vagy bárki abbéli képességének kérdése, hogy miként kell prognosztizálni. Talán érdemes lenne vitát nyitni arról, mi lehet az oka annak, hogy az elmúlt negyven év döntő világeseményei közül csak olyan keveset jósoltak meg előre. Még azt is megkockáztatnám, hogy erősen csökkent a 20. század történetének prognosztizálhatósága a II. világháború után.” (261.). És valóban: amíg az orosz forradalmat és a második világháborút többen is prognosztizálták a tudomány és a politika emberei közül, addig 1945 után a szakemberek sem a nagy kapitalista gazdasági fellendülést, sem a Szovjetunió összeomlását nem látták előre.

Hobsbawmot a „történelem és a jövő” kérdése már korábban is nagyon izgatta, ami egy 1981-es, David Glass emlékére rendezett előadás-sorozatának első darabjából is kiviláglik, amely szöveg nem sokkal később megjelent a *New Left Review*-ban is. A kiindulópont, mint általában mindig, a mindennapi emberek világa, gondolkodásmódja, amelytől elválaszthatatlan az igény: annak kitalálása, mit hozhat számukra a jövő, „és ehhez a múltat hívják segítségül” (50.). Az, hogy a történészek miért tartózkodnak a prognosztizálástól, nem túl bonyolult probléma: egyszerűen a „találati eredmények” nagyon szerények, és ki szeret tévedni... Mindazonáltal – figyelmeztet Hobsbawm – a történészek mindig a jövőt faggatják, csak a múltban teszik ezt egy régebbi múlttal való összevetésben. Már ez a jelenség is mutatja, hogy a múlt–jelen–jövő minden komoly történeti munkában mint alapvető összefüggés, mint módszertani dilemma megjelenik. Ezzel kapcsolatosan nyilván eszünkbe jut Marx gondolatsora a *Grundrisse Bevezetésében*, amelyet Hobsbawm is idéz.

A tapasztalat azt mutatja, hogy olyankor lehet a történelemben a prognosztizálhatóságnak releváns szerepe, amikor az *alternatívák* már felbukkantak, amikor már jól láthatók azok a társadalmi struktúrák, politikai és osztályerőviszonyok, amelyek keretei között valamely régióban,

országban vagy világméretekben az alapvető érdekellentétek kiéleződnek és összeütközésük elkerülhetetlen.

Hobsbawm ezzel a kérdéskörrel is különböző időkben és több helyütt foglalkozott, ám éppen korábbi elemzései mutatják, hogy a prognózisok bonyolult útvesztőiben akkor a legkönnyebb eltévedni, amikor túlságosan sok az ismeretlen. Az idézett 1981-es előadásában nagyon pontosan, konkrétan elemezte, miért lehetett az orosz forradalmat „előre látni”. A cári önkényuralomhoz hasonló rendszerek a 19. században gyakorlatilag már csak tőle keletebbre léteztek, az önkényuralmi szisztémának pusztulnia kellett, mint Hobsbawm mondja, és még a „mi lett volna, ha” kérdése nyomán sem lehet semmit felhozni a rendszer túlélésének lehetőségeiről. De evvel a helyzettel összefüggésben Lenin prognózisa az 1917. októberi forradalomra vonatkozóan szintén egészében „logikus” és „realista” volt, mert a forradalommal szemben felmerülő alternatívákat nagyon pontosan látta: a februári forradalomban hatalomra jutott Ideiglenes Kormány semmilyen fontos kérdést (háború és béke, földkérdés) megoldani nem tudott, és a bolsevik volt az egyetlen olyan párt (nem csak a baloldalon, tegyük hozzá), amely egyedül el merete vállalni a hatalom megragadását és koncentrálását a széthullás, a káosz erőivel szemben. Az ellenforradalom is csak később tudott megszerveződni, amikor a bolsevikok, széles társadalmi háttérre támaszkodva, már sokféle megragadták, megszilárdították a hatalmat.

A Szovjetunió felbomlásakor, tegyük hozzá, egészen más helyzet állt fenn, hiszen ott a hatalmat a *hatalmon lévők maguk döntötték meg*, ami sokkal kevésbé volt megjósolható. Csak utólagosan jut az ember eszébe, hogy ilyen „hatalommentési kísérlet” – persze akkor tudatosan szovjet alapon – volt a NEP is 1921 tavaszán, amelyet Lenin „önthermidorizálásnak” is nevezett, amennyiben a kapitalizmus részleges visszaállítását a szovjet állam ellenőrzése alatt valósították meg. 1989–91-ben is „önthermidorizálást” hajtott végre a hatalmi elit, amely a kapitalizmus totális visszaállításának segítségével mentette át a hatalmát, privilégiumait. Vagyis *formációelméleti értelemben* került sor rendszerváltásra.

Rendszerváltás és alternatíva

A történelmi alternatívák keletkezése és végigharcolása Hobsbawm egész historikusi munkásságának egyik központi problémája. Ez személyes életpályájának is része volt, gondoljunk arra, hogy a primitív lázadók-tól a munkásmozgalom történetének kutatásáig hány és hány összefüggésben vizsgálta a történelmi fordulatok keletkezését és kifejlődését.

Amikor 1936-ban a cambridge-i egyetem diákjaként belépett a Brit Kommunista Pártba, számot vetett azzal, hogy az ember nem pusztán a történelmi körülmények terméke és megnyilvánulása, hanem maga is formálója saját életviszonyainak, mindazoknak a kölcsönkapcsolatoknak, amelyek keretei között pályáját befutja. Ennek „keretében” Hobsbawmot mélyen foglalkoztatta a szovjet történelem, Oroszország és az orosz forradalom története (noha ennek kutatása igazán távol állt eredeti történetírói orientációjától). E kötet több írása igazán jól és izgalmasan dokumentálja ezt az érdeklődést. 1996 decemberében az I. Deutscher tiszteletére tartott kollokviumon egy speciális – később publikált formában is megjelent – előadásban foglalkozott az orosz forradalom történetével (*Képesek vagyunk-e az orosz forradalom történetének megírására?*). A módszertani problémát abban határozta meg, hogy a történelem változó korszakaiban mindig új és új kérdések merülnek föl. Másképpen látszik a forradalom jelentősége 1945 perspektívájából, megint másképpen 1991 után, a Szovjetunió összeomlása nézőpontjából, amelynek nyomán a kapitalista restauráció gazdasági következménye, mint Hobsbawm fogalmaz, „talán még többet ártott a posztszovjet térség gazdaságának, mint annak idején a II. világháború”.

Az alternatívák felmutatása, amint szó volt róla, a történelemben Hobsbawmnál (is) a determinizmus elleni polémia része volt. A szovjet történelem „újrírásának” valóban fontos aspektusa, hogy töméntelen mennyiségű új forrásanyag került elő a szovjet archívumokból, amelyek feldolgozása nyomán nemcsak a szovjet történeti irodalom jó része válik értéktelenné, de például Robert Conquest 1990-ben megjelent *A nagy terrorja* vagy a szamizdat-történetírás döntő része. Hobsbawm számára evidens, hogy a Gulag története ma már nem épülhet spekulációkra, romantikus vagy szentimentális, sőt igaz és hiteles visszaemlékezésekre sem, bármilyen szörnyűséges történelmi tapasztalatokról legyen is szó. A napvilágra került nagy tömegű levéltári forrás alapján már tucatnyi értékes tudományos mű rekonstruálta a szovjet táborrendszer történetét sok ezer oldalon (magyar nyelven is van hozzáférhető anyag!) – elválasztva a fantáziát a valóságtól. A politika azonban itt is megteszi a magáét: a szovjet történelem mégoly tárgyilagos elemzése sem tekinthet el a történeti elemzésekhez tapadó politikai hisztériáktól és dilettáns megszólalások tömegétől. Mint a történész a forradalom története kapcsán találóan írja, furcsa módon nem azt vitatják a legjobban, ami történt, hanem inkább azt, ami *történhetett volna*. S Hobsbawm ezzel egy újabb módszertani problémát is körvonalaz. Végkövetkeztetése szintén nagyon elgondolkodtató, amit a mai vitázók semmiképpen sem hagy-

hatnak figyelmen kívül a forradalom értékelése kapcsán (sem). Az események menetét 1917 októberében a néptömegek „hatalmas méretű radikalizálódási hulláma” határozta meg, s noha Lenin jelenléte nélkül az események másféle irányt is vehettek volna, mégis, szögezi le Hobsbawm, „Mindenféle ideológiai fecsegés ellenére a történelem nem mindig vezethető vissza a személyiségekre” (271.). A „mi lett volna, ha?” kérdését – ellenpontozásul – a Szovjetunió összeomlásával is összefüggésbe hozza, s ezzel kapcsolatban éppen a CIA egy vezetőjét, Fred Halliday professzort idézi, aki egy BBC-interjúban így nyilatkozott: „Azt hiszem, ha Andropov 1982-ben, amikor hatalomra került, tizenöt évvel fiatalabb lett volna, még mindig számolnunk kéne egy Szovjetunióval, [amely] romló gazdasággal, egyre nagyobb technológiai hátránnyal [...] de még most is létezne.” „Nem szívesen értek egyet CIA-vezetőkkel – fűzte hozzá Hobsbawm –, de ez a megállapítás kézenfekvőnek tűnik.” Ha szabad a recenzensnek kötözködni, megjegyezném: mégsem tekinthetjük véletlennek, hogy Andropov öregkorában került csak hatalomra, hiszen utóda, Csernyenko, még nála is öregebb volt, ami bizonyos értelemben a késői szovjet hatalomgyakorlás jellegzetes tünetének tekinthető. Miként, és itt már teljesen egyetértek Hobsbawm megállapításával, minden korszakban más és más sajátos vonások jellemezték a vezető embereket – példának okáért Sztálin mindent megtett személyi hatalmának megerősítéséért, amit „Lenin nyilván meg sem próbált”. Ugyanakkor a sztálini kényszerintézkedések sem csak személyével, hanem azokkal a történelmi feladatokkal is összefüggtek, amelyekbe az ország a húszas évek folyamán belekerült (vö. 271–272.). Más összefüggésben viszont Hobsbawm szellemesen utasítja el „a liberalizált cárizmusról szóló mítoszt”, és azt is éleslátással érzékeli, hogy a forradalom története mélyen meghatározott volt a háború története által. „Az első világháború mélyen megrázta valamennyi abban részt vevő ország népét, és 1917/18 forradalmi elsősorban ez ellen a példátlan népirtás elleni felkelések voltak, mindenekelőtt a vesztesek oldalán. Európa egyes részein és különösen Oroszországban azonban ennél többről volt szó: ezek szociális forradalmak, szegény állammal, uralkodó osztályokkal és a fennálló viszonyok elutasításával.” Hobsbawm itt Lenin két súlyos tévedését emeli ki: a német forradalomra való számítása az egyik, a Kommunista Internacionáléba belépés rendkívül szigorú feltételeinek meghatározása a másik, mert ezek később súlyos konfliktusok forrásai lettek. Ennek kapcsán van bátorsága állást foglalni egy olyan vitakérdésben is, amelyben nem túlságosan sok kutató fogalmaz meg hozzá hasonló nézetet. 1917 októberének bolsevik kormánydöntését, miszerint Lenin vezetésével

elutasítottak egy széles „szocialista kormánykoalíciót”, és gyakorlatilag az egypárti kormányzás mellett döntöttek, utólag sem érdemes kétségbe vonni, mert „egy koalíciós kormány aligha tudott volna a belső széthúzások miatt úrrá lenni az ország nehéz helyzetén”. Hobsbawm az alternatívák elemzése során is mindig azt a megfontolást tartja szem előtt, hogy „a történettudománynak abból kell kiindulnia, ami valóságosan megtörtént. Minden egyéb csak spekuláció.” (273–275.)

Világtörténelem-írás és módszere

Hobsbawm számára egész tudományos pályafutása során fontos volt, hogy marxista elkötelezettségét ne ideológiai szektássággként prezentálja, hanem éppenséggel a marxizmus nyitottságát érvényesítse történeti kutatásaiban, műveiben. Nyitott volt minden olyan új felfedezés, irányzat vagy mű iránt, amely megtermékenyíthette gondolkodását, történetírói munkáját. A marxizmus ebben az értelemben csak eszköz volt számára, tudományos eszköz, ám fontosabb, mint bármikor korábban, hiszen a nyolcvanas években a „neoliberális-neokonzervatív” tudományosság a „nagy elméletek” fölött meghúzta a lélekhangot. Mondani sem kell, hogy mindez döntően a marxizmus ellen irányult.

Hobsbawm interdiszciplináris érdeklődése is régebbi keletű. Viszonylag idős korában mélyedt el a gazdaságtörténet rejtelmeiben, de érdeklődött az antropológia iránt is, komolyan hatott rá az Annales-kör, Braudeltől egészen a Fernand Braudel Centerig (Binghamton University), Wallersteinig és Gundel Frankig. De vitázott is a világrendszer-elmélet képviselőivel, például az egyiptomi-francia Samir Aminnal, akivel szemben a feudalizmus fogalmának túlzott kiterjesztését tette szóvá, de Eric Wolfnak ugyanúgy felrótta, hogy nincs kellően tekintettel arra, hogy a kapitalizmus többféle termelési mód közé ágyazódott be. Az Amin által használt tág kategorizálás – hangsúlyozza –, amelyben a *többlet elsajátítását* katonai és politikai hatalmat gyakorló uralkodó osztályok hajtják végre, összevonja a „feudális” és az „ázsiai” fejlődésformákat. Ennek a felfogásnak tehát „hátránya az, hogy a »hűbéres« mód egyértelműen magában foglal olyan társadalmakat is, amelyek termelői kapacitása egymástól erősen különböző szinten áll: a nyugati világ középkori hűbérurait és a Kínai Császárságot ugyanúgy, mint a városi fejlődést nélkülöző vagy városiasodott gazdaságokat” (189.). Vajon nem hasonló leegyszerűsítés, hasonló módszertani hiba eredménye, amikor az államszocialista rendszereket „államkapitalista” rendszerekként írják le, mintha Thatcher vagy Kádár ugyanannak a szisztémának a reprezentánsa lett volna?

Miközben Hobsbawm marxistákkal és nem marxistákkal egyidejűleg vitatkozott szakmai kérdéseken, nem felejtette el, hogy a marxizmus védelme – éppen annak tudományos elkötelezettsége miatt – mindig a történelem, a történettudomány védelme is. „A most belátható időn belül – írta 1984-ben – védenünk kell Marxot és a marxizmust a történettudomány keretein belül és azokon kívül is a politikai és ideológiai típusú támadások ellen. Ha ezt tesszük, a történetírást is megvédjük, valamint az ember képességét arra, hogy megértse, mitől lett a világ olyan amilyen, és hogyan segítheti elő az emberiség egy jobb jövő kialakulását.” (193.) (Persze Hobsbawm számára már akkor evidencia volt, hogy különbséget kell tenni a marxizmus mint elmélet és tudomány, valamint a marxizmus–leninizmus mint legitimációs ideológia között. E két különböző természetű szellemi-politikai jelenség „összevonása” napjainkban még mindig politikai eszköz a marxizmus ellen.)

Más típusú, de értékes módszertani megjegyzéseket olvashatunk azokban a cikkekben, amelyekben a történettudomány más tudományokkal való kapcsolatait boncolgatja. Hobsbawm a távlati perspektívákat figyelembe véve úgy véli, hogy a jövő a történetírásnak más tudományokkal való szervesebb kapcsolatai felé vezet, de maga a történettudomány – éppen Marxra is hivatkozva – a társadalomtudományok között alapvető jelentőségű, mert semmilyen tudomány sem boldogul a történetiség mint elv és gyakorlati eljárás mód alkalmazása nélkül. Ugyanígy reagál Hobsbawm a történetíráson belüli különböző iskolák, diszciplínák egymáshoz való viszonyára (különösen érdekes e tekintetben az Annales angliai hatásaival foglalkozó írása).

Kevés történész vitatná ma, hogy Eric Hobsbawm a 20. század történetíróinak legnagyobbjai közé tartozik. S erről ma már a magyar olvasók széles tábora is meggyőződhet, hiszen a jeles történész 90. születésnapjára gyakorlatilag minden fontos műve olvasható magyar nyelven. A fordítóknak ezúttal is hálával tartozunk: Litván György, Bodó Judit, illetve a Hobsbawm több könyvét is lefordító Baráth Katalin után most Göbolyös Magdolna és Pálvölgyi Lídia jó munkáját illik elismernünk.

Krausz Tamás